

"בתחבולות תעשה לך מלחמה": בין מסורת לחידוש בעיצובו הספרותי של נושא היין במחברת ה-27 ב'תחכמוני' לאלחריזי

תקציר

החידוש המהפכני והנועז ביותר ביצירה העברית בימי הביניים בספרד היה יצירתה של שירת החול העברית ובכללה שירת היין. עיון במחברת ה-27 ב'תחכמוני' לאלחריזי, שעניינה תלאות היין ותועלותיו, מעיד כי חידוש ומסורת משמשים בה בערבוביה. מצד אחד אלחריזי ממשיך את מסורת קודמיו, מסורת שנתגבשה בשירה העברית ובמופת הערבי בנושא היין מבחינה תמטית ומבחינת המוסכמות הרטוריות אך מצד אחר גם מחדש. החידוש העיקרי של אלחריזי ניכר בשימוש בגורם ההפתעה כתחבולה רטורית. מתכונת ההפתעה קבועה וחוזרת על עצמה כאשר בכל פעם אלחריזי מכין את הקרקע להתרחשות הצפויה, שובר את הציפייה, מעצים את גורם ההפתעה וחוזר חלילה. במתכונת ההפתעה הוא משלב מאפיינים רטוריים של ויכוח ותחרות. מה שהתחיל כוויכוח על שבח היין וגנותו הופך בהמשך לתחרות רטורית של איש השיבה עם עצמו. התחרות ממלאת את הפונקציה של השעשוע, והוויכוח על תכונות היין ממלא את הפונקציה של המוסר. אלחריזי שומר על איזון בהצגת שתי הגישות המנוגדות הקשורות לנושא היין. האיזון בין שתיית היין להתנזרות ממנו הוא הבסיס לתביעה המוסרית שאלחריזי חותר אליה במחברת זו, בבחינת "ושתה בלב טוב יינך" (קה' ד 7).

מילות מפתח:

אלחריזי; יין; תחבולה ספרותית; ויכוח; תחרות; מוסר.

מבוא

החידוש המהפכני והנועז ביותר ביצירה העברית בימי הביניים בספרד היה יצירתה של שירת החול העברית. שלא כשירת הקודש העברית שחוטיה נמשכים עד המקרא, שירת החול נוצרה על אדמת ספרד באמצע המאה העשירית.¹ לשיא שכלולה ותפארתה היא מגיעה במאות האחת עשרה ושנים עשרה באנדלוסיה. שירת החול נוצרה בהשפעתה המובהקת של השירה הערבית במוסכמותיה הפואטיות ובתכניה המגוונים,² והתאפיינה בתווי היכר מסוגננים ומקוריים. בין שאר הנושאים שאימצה לחיקה השירה העברית מתוך הערצה למופת הערבי, היין היה אחד העיקריים והמעניינים. שירי היין העבריים בספרד נכתבו כסוג לעצמו, הכפוף למערכת של כללים מחייבים מצד אחד, אך גם למקוריות ותעוזה מצד אחר. במאמר זה ייבחן עיצובה הספרותי של המחברת ה-27 ב'תחכמוני' לאלחריזי, תוך בחינת ייחודה הספרותי של מחברת זו לצד השימוש במסורת הז'אנר כפי שנקטו קודמיו.

נושא היין: מקורות השפעה

משוררי ספרד שכתבו על היין בשירה ובפרוזה המחורזת, הושפעו השפעה גדולה משני מקורות עיקריים:

א. המקרא: היין במקרא מופיע בלמעלה ממאה היקרויות בכל ספרי המקרא, הרוב בספרי הנביאים והכתובים. עיון במקורות אלה מלמד על שתי מגמות עיקריות: שבח היין ובעיקר גנותו.

ב. הספרות הערבית: שירת היין הערבית בנויה בעיקרה על הדגם האריסטוקרטי-חצרני, שלפיו נקבעו כללי הסוגה ועוצבו משתה היין, הכלים, תיאורי היין ותכונותיו, הדמויות, ציורי הלשון וכו'.

בתחום השירה היה שמואל הלוי אבן נרגילה (993-1056), המכונה 'הנגיד', אחד ממשורריה הגדולים של תקופת 'תור הזהב' והראשון שסלל את הדרך לכניסתה של שירת החול לעולמה התרבותי של יהדות ספרד ובכללה שירת היין.³ בהשפעתו הלכו גדולי המשוררים כדוגמת רמב"ע, רשב"ג, ריה"ל ואחרים. בתחום הפרוזה המחורזת היה זה ר' יהודה אלחריזי בספרו הידוע 'תחכמוני',⁴ ששילב את נושא היין במחברותיו. תקופתו של אלחריזי

1. אם כי ידועים לנו כמה שירי חול קדומים, אבל משום היותם מועטים ורחוקים זה מזה בהופעתם ובדרכי עיצובם, אי אפשר לראות בהם חלק מאסכולה מגובשת. על כך ראו: ח' שירמן, **השירה העברית בספרד ובפרובאנס**, א. ירושלים תשט"ו, פרק המבוא, עמ' כג-נה; י' טובי, **קירוב ודחייה: יחסי השירה העברית והשירה הערבית בימי הביניים**, חיפה תש"ס, עמ' 36-61; ע' פליישר, **השירה העברית בספרד ובשלוותיה**, בעריכת ש' אליצור וט' בארי, ירושלים תש"ע, עמ' 1491-1499.
2. על שירת החול, ראשית צמיחתה ומאפייניה ראו: ד' ליון, **תורת השירה הספרדית**, ירושלים תשל"ב, עמ' 4-5; ד' פגיס, **שירת החול ותורת השיר למשה אבן עזרא ובני דורו**, ירושלים תשל"ל, עמ' 22-24; ח' שירמן, **תולדות השירה העברית בספרד** **המוסלמית**, ירושלים תשנ"ו, פרק המבוא; ח' שירמן, **תולדות השירה העברית בספרד הנוצרית ובדרום צרפת**, מהדורת ע' פליישר, ירושלים תשנ"ז, פרק המבוא; י' רצהבי, 'השפעות ערביות בספרות תקופת-ספרד', **בר אילן**, ו' (תשכ"ח), עמ' 314-338; י' רצהבי, 'קודש כחול בשירה העברית ובשירתנו הספרדית', **בר אילן**, ז-ח (תש"ל), עמ' 178-203; טובי (לעיל הערה 1), בעיקר פרקים 5 ו-11; י' ליון, **מעיל תשבץ**, תל אביב תשנ"ה, ספר א, עמ' 3-39; ספר ב, עמ' 147-438; פליישר (לעיל הערה 1), ג, עמ' 1491-1501; ר' דרורי, **ראשית המגעים של הספרות היהודית עם הספרות הערבית במאה העשירית**, תל אביב תשמ"ח.
3. קדם לו בעניין זה מנחם אבן סרוק שזכה לכינוי 'ראשון המשוררים העבריים בספרד'. הוא היה המשורר הראשון שחסדאי אבן שפרוט היה פטרונו. לצד ירידת מעמדו של מנחם אבן סרוק, הלך והתחזק מעמדו של דונש בן לברט, שאף הוא חסה תחת כנפי חסדאי אבן שפרוט. דונש בן לברט הוריש את שיר היין העברי הראשון שנכתב על פי הדגם הערבי. אומנם מבחינה אומנותית לא הגיע לגדולות, אך גדולתו בהיותו הנחשון. על כך ראו בהרחבה: י' רצהבי, 'שירת היין לר' שמואל הנגיד', **בר אילן**, ט, עמ' 423-474; י' טובי, **"ואומר אל תישן" לדונש בן לברט: בין ריאליה לסאטירה**, **דפים למחקר בספרות**, 19 (תשע"ד), עמ' 128-150; י' ליון, **שמואל הנגיד: חייו ושירתו**, תל אביב תשכ"ג, עמ' 11-20.
4. ספר 'תחכמוני' בנוי על פי הדגם הקלסי של מחברות אלחריזי, שאלחריזי תרגם לעברית ושמן 'מחברות איתאל'. כל אחת מחמישים המחברות ב'תחכמוני' כתובה בפרוזה מחורזת ומשולבים בה שירים שקולים. כל מחברת משמשת יחידה ספרותית עצמאית. דמויות המגיד והגיבור קבועות בכל המחברות, לעומת זאת העלילה משתנה ממחברת למחברת, אם כי יש מוטיבים ומאפיינים רבים העוברים כחוט השני בכל המחברות. על ספר תחכמוני, מקוריותו ומקורותיו ראו: ע"א מרעי, 'השפעת מקאמות אלחריזי על מחברות תחכמוני', עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן תשנ"ה. על המקאמה ומאפייניה ראו: ב' קלאר, **מחקרים ועיונים: בלשון בשירה ובספרות**, תל אביב תשי"ד, עמ' 241-258; ד' פגיס, **חידוש ומסורת בשירת-החול העברית: ספרד ואיטליה**, ירושלים תשל"ו, עמ' 199-244; ח' שירמן, **השירה העברית בספרד ובפרובאנס**,² א-ד, ירושלים תשי"ט, כל המבואות; שירמן, **תולדות השירה העברית בספרד הנוצרית** (לעיל הערה 2), עמ' 93-144; י' דישון, **ספר שעשועים ליוסף בן מאיר אבן זבארה**, ירושלים תשמ"ה, עמ' 22-30; מרעי (לעיל הערה 4), עמ' 9-16, 208-215; צ' מלאכי, 'המקאמה הערבית והשפעתה על האליגוריה העברית', **מזניים**, 1 (תשנ"ב), עמ' 176-179; ש"ד גויטיין, 'המקאמה והמחברת', פרק בתולדות הספרות והחברה

מאופיינת במערבולת תרבותית שבה ניסה כל משורר למצוא את הנתיב ההולם את אופיו וכישוריו. וכך סדן כותב על אחריו: "...התלבט בין לשון עבר ללשון ערב [...] ישמעאל ואדום [...] תרבותה המתגבשת של ספרד הנוצרית [...] ועדיין מתגמשת בין אירופאיות לבין תרבות ערב..."⁵ מערבולת תרבותית זו הייתה התשתית שגיבש עליה אחריו את אפיק יצירתו ובכללה נושא היין, המופיע ביצירתו במידה מגוונת ומעניינת ביותר בשתי דרכים:

- א. כארבעים בתי שיר המשולבים במחברות שבהן נושא היין משמש אמצעי עיצוב.⁶
- ב. המחברת העשרים ושבע שבה הנושא העיקרי הוא היין, ובה יעסוק הדין העיקרי במאמר זה.

המחברת ה-27 ב'תחכמוני'

ייחודה של מחברת זו, כפי שיובהר להלן, ניכר בשני אמצעים ספרותיים עיקריים: האחד בשימוש המרובה של אחריו בגורם ההפתעה כתחבולה רטורית, ואמצעי נוסף הוא השימוש באמצעים רטוריים אופייניים למחברות שעניין תחרויות שירה ומשוררים, לשבח היין וגנותו.

מחברת זו, כשאר המחברות ב'תחכמוני', בנויה משלושה חלקים:

פתיחה: שורות 1-11⁷

בפתיחה, שם המחבר בפי המגיד את הגורם שהוביל אותו לזירת ההתרחשות:⁸ "רציתי בימי הנעורים..."⁹, אמירה זו מעוררת אצל הקורא ציפייה לחגיגת נעורים ולתיאורי נהנתנות ומשובה האופייניים לימי הנעורים. אך כבר בפתיחה נכונה הפתעה, שכן שלא כצפוי, מחליט המגיד¹⁰ בימי נעוריו דווקא "להבדל מדרכי הסובאים והשכורים / ונכספתי ללכת בדרכי הנזירים / ואסרתי על נפשי כל מחמד עין / וכל אשר יצא מגפן היין..."¹¹ (3-1).

הוא אינו מסתפק בזה ומחליט להתנזר מן היין ואף מצהיר: "וקבלתי עלי הנזירות בתאוה שלמה" (4).

ביטוי אוקסימורוני זה משמש רמז מטרים לשיבת המגיד לזירת התאוה, ואכן, כעבור שנה, בהשלימו ימי נזרו, הוא אינו עומד בפני כיסופיו לבית הכרמים, ושב לשם.

דברי המגיד קשורים בחוטי דברים לפרשת נזיר (במ' ו 21-1) ואף משתלבים בהם. כדי להסביר את שיבתו לזירת היין, המגיד מגייס טיעון אירוני הנשען על דברי רבי אלעזר הקפר המובאים גם בפירושו של רש"י (שם ו 6): "מאשר חטא על הנפש [...] שצער עצמו מן היין...". המשתמע מן הדברים הוא כי המגיד אינו רוצה לחטוא בצער הנזירות ולכן: "...והשלמתי ימי נזרי [...] אז מהרתי לפשוט בגדי הנזירות, ולבשתי מחלצות השכרות / ומהרתי ולא התאפקתי / ועל דלתי הסובאים דפקתי..." (6-12). המגיד 'טובל ושרץ בידו'. מצד אחד הוא מביע את רצונו לכפר על חטאו בזה שציער עצמו מן היין, אך מצד אחר הוא כבר בדרכו לחטא הסביאה וההוללות. זו חוליית המעבר לעלילה המספקת את גוף המחברת ומתרחשת בבית היין.

- במזרח, 'מחברות לספרות', ה (תשי"א), עמ' 26-40. על אחריו וספרו 'תחכמוני' ראו: ח' שירמן, 'לחקר מקורותיו של ספר תחכמוני ליהודה אחריו', תרביץ, כג, 4-3 (תשי"ב), עמ' 198-202; ח' שירמן, 'שירים חדשים מן הגניזה, ירושלים תשכ"ו', עמ' 377-417; י' רצהבי, 'ילקוט המקאמה העברית, ירושלים תשל"ד', עמ' 9-51; י' דישון, 'חרוזים של חכמה, לוד תשע"ב'; י' אחריו, 'תחכמוני, או, מחברות הימן האזרחי, מהדורת י' יהלום ונ' קצומטה, ירושלים תש"ע', עמ' 11-54; י' סדן, 'פולמוס כתיבה ספרותית וכתיבה דתית', ח' לצרוס-יפה (עורכת), 'סופרים מוסלמים על יהודים ויהדות, ירושלים תשנ"ו', עמ' 37-58.
- סדן (שם), עמ' 18. מקורות לנדידה והשפעות תרבותיות, ראו שם הערה 3.
- למשל, בהקדמה: "...ואבוא היום אל העין לרוות בדודי החכמה הטובים מין..." (עמ' 8), כאן מופיע היין כקנה מידה לדבר משובח.
- (כל הציטוטים כאן לקוחים מספר תחכמוני: י' אחריו, 'תחכמוני, בעריכת א' קמינקא, ורשה תרנ"ט). בשער השלישי (עמ' 35-45) במחברת זו מופיע היין כאחד ממרכיבי הסעודה החשובים המראים את אופיו של בעל הסעודה. בשער החמישי (עמ' 55-69) במחברת זו ליין נודע מקום מרכזי. המחברת עוסקת בשבח משוררים שכל אחד מהם נושא קולו על חודש אחר מחודשי השנה, וליין יש כמובן תפקיד חשוב בעיצוב חודשי השנה.
- על הפתיחה בספר תחכמוני ראו: ד"ר סגל, 'הפתיחה, הסיום והסיפור העוטף בספר תחכמוני ליהודה אחריו', י' דישון וא' חזן (עורכים), 'מחקרים בספרות עם ישראל ובתרבות תימן, רמת-גן תשנ"א', עמ' 407-421; דישון, 'חרוזים של חכמה' (לעיל הערה 4), עמ' 38-45.
- הציטוטים מתוך המחברת ה-27 ב'תחכמוני' לקוחים מתוך אחריו (לעיל הערה 4). מספרי השורות יצינו בסוגריים בסמוך לציטוטים.
- תבנית זו שלפיה יוצא המגיד בהצהרה כי הוא רוצה להכניע את יצרו מצויה ב'תחכמוני' במחברת השנייה לאחר שהמגיד שומע את דרשת המוכיח, ובמחברת השלוש-עשרה שעניינה הוויכוח בין הגוף לנפש.
- לדמות המגיד במקאמה, ראו: מ' הוס, 'ה"מגיד" במקאמה הקלאסית: לבירור של מונח', תרביץ, סה, א (תשנ"ו), עמ' 129-172.
- ראו לעיל הערה 8.

גוף המחברת - שורות 12-105: שבח היין וגנותו

העלילה המרכזית נפתחת בתיאור הבחורים המסובים למשתה היין, כל אחד מהם אווז גביע בידו, הגביעים מעוצבים על פי מתכונת הסוגה וכורכים יחד מוטיבים משירת החשק, הגן והיין.¹² כטוב ליבם ביין, הם מרימים גביעיהם ונושאים דברי שבח ליין: "...זה אומר תבל כמו חשוקה יפת עין / ורוק פיה יין והגנים לחייה / והמעניים עיניה..." (25-16).

המקום המושלם לשתיית היין הוא גן השושנים, המדומה ללחייה של החשוקה ובו מעיינות מים חיים מפכים, המדומים לעיני החשוקה. מכאן ואילך שותפים הרעים לחגיגת הלל לשתיית היין, וכל אחד בתורו מוסיף כטוב ליבו לדבר בשבח היין. בדבריהם מעוצבים שבח היין, תכונותיו, תועלותיו ויכולותיו, על פי מערכת המוסכמות של הסוגה.

היין משמח האנשים ומבריא היגונים: "...היין שליח השמחות ומבריא האנחות [...] לולי בת הגפנים / כסה על הלב עשן היגונים / ופנו אלינו הששונים / ערף ולא פנים [...] ומשמח אלהים ואנשים" (21-19). גישה זו לשתיית היין מופיעה גם בדברי משורר התהלים: "יין, יִשְׁמַח לִבִּי-אֶנֶשׁ לְהַצִּהִל פָּנִים מִשָּׁמֶן; וְלָחֵם לִבִּי-אֶנֶשׁ יִסְעֶד" (קד 15), וכן "תִּנְתֶּנָּה שֶׁכָּר לְאוֹבֶד יַיִן לְמַרִּי נָפֶשׁ. יִשְׁתָּה וְיִשְׁכַּח רִישׁוֹ; וְעָמְלוֹ לֹא יִזְכֶּר-עוֹד" (מש' א 6). בשירה הערבית האיסור הדתי של שתיית היין עומד כנגד התועלת בשתייתו כמגרש דאגות ואנחות.¹³

היין מקור לרפואה והצלה: "...זה אומר היגון כצרת פורחת / והיין רפואה לו ומרקחת / להציל מרדת שחת / זה אומר היין רפואת אנושים..." (25-22). מוטיב זה ידוע מאוד בשירה הערבית בימי הביניים. המשורר הערבי הנודע עומר כ'אם קושר ליין כתרם רבים ובהם היין כמדביר חוליים רבים.¹⁴ גם המשורר הערבי אבו נואס, שהיה מופת למשוררי ספרד הערבים והעברים, משתמש במוטיב זה בשירתו.¹⁵ מוטיב היין כמרפא אינו מופיע במקורותינו. הוא חדר לשירת החול העברית בהשפעת אחותה הערבית.¹⁶

בין הדוברים במשתה היין, היה גם "איש בעל שיבה" [...] וכשמעו דברי חבריו ומליהם / צחק ולהג עליהם / ואמר אוי למליצות אשר שפכו פניניהם / וחללו עיניהם..." (29-26).¹⁷ כאן ניכרת תחבולת ההפתעה במלוא עוזתה: אלחריזי מתאר את האיש הזקן כבעל שיבה, והקורא רואה בעיני רוחו איש חוכמה ומוסר, העומד בין הצעירים כמוכיח שאינו יכול לכבוש זעמו, ומצפה להשתלחות של הזקן בחבורת ההוללים, המהללים את שתיית היין.¹⁸ אולם כאן נכונה הפתעה גמורה. אומנם הזקן מוכיח את הבחורים ההוללים, אך לא משום שהרבו להלל את שתיית היין, אלא משום שהמעיטו בשבח היין ומהלליו. השימוש באמצעי של בניית תדמית וניתוח אופייני בעיקר למחברות שעניינן ביקורת חברתית על בעלי הזקן המתחסדים.¹⁹ דברי הזקן אכן מפתיעים ביותר:

12. היין, החשק והגן מופיעים בדרך כלל כשהם כרוכים זה בזה, על כך ראו בהרחבה לוין (לעיל הערה 2), ב, עמ' 7-434; ט' רוזן, **שירת החול העברית בימי הביניים**, תל אביב תשנ"ז, עמ' 105 ואילך.
13. כגון תרגומו של י' רצהבי לשירו של אבן אלכ'טיב: "קח את היין למרות תוכחת המוסר / המגרש דאגות ומביא שמחות" (י' רצהבי, **מוטיבים שאולים בספרות ישראל**, רמת-גן תשס"ז, עמ' 323).
14. ע' אלכ'אם, **מרובעים**, תרגום ב' בן שלום, תל אביב תש"ד.
15. י' לוין על אבו נואס: "מגדולי המשוררים בימי הביניים שנחשב למלך' הבלתי-מוכתר של שירת היין [...] בתחום זה שבו אין שני לו בקרב הערבים" (לוין [לעיל הערה 2], עמ' 188-224).
16. למקורות עבריים וערביים על אבו נואס ושירת היין הערבית: א' גורן, **משירת ערב: תרגומים ורשימות**, ירושלים תש"ל; רצהבי (לעיל הערה 3), עמ' 473-474; ר"א ניקולסון, **תולדות הספרות הערבית**, תרגום י"י ריבלין, ירושלים תש"ך.
17. דמויות של זקן ובחור מופיעות ב'תחכמוני' בכמה מחברות שעניינן יוכוח: במחברת הרביעית – יוכוח בין זקן לבחור למי משניהם יכולת טובה יותר לחבר שירים; במחברת התשע עשרה – יוכוח בין שבעה בחורים לזקן על המידות; במחברת הארבעים ושתיים – יוכוח בין זקן לבחור על הנדיבות והכילות. בכל המחברות הזקן מתגלה בסופו של דבר כחבר הקיני. בכל המחברות הזקן מוצג כמקור נובע של חוכמה.
18. אחד הנושאים העיקריים בספרות המחברות הוא הביקורת החברתית על בעלי תפקידים דתיים שרובם מתוארים אנשי שיבה מתחסדים, מעמידים פנים וצבועים. על כך ראו: דישון, ספר שעשועים (לעיל הערה 4), עמ' 133-231; ר' רפאל-ויוונטה, **מטמון משלים: משל הקדמוני ליצחק אבן סהולה (קסטיליה 1281) חקרו וצפונותיו**, רמת-גן תשע"ז, עמ' 254-300; ש' פרסלר, 'ביקורת חברתית בספר: אבן בוחן מאת קלונימוס בן קלונימוס', עבודת מוסמך, אוניברסיטת בר אילן, רמת-גן, תשנ"ט, עמ' 87-99.
19. ביקורת חברתית היא נושא רווח בספרות הערבית, העברית והאירופית בימי הביניים. הביקורת החברתית בכללה מכוננת כלפי אנשי מעמד ובעלי תפקידים המנצלים את מעמדם לתועלתם האישית. הביקורת החברתית לא התפתחה לסוגה, אך שולבה בענפיה השונים של הספרות העברית והערבית בימי הביניים. על כך בהרחבה ראו: א' אטינגר, 'הביקורת על קהילות היהודים ב'ספר תחכמוני' ליהודה אלחריזי', א' חזן ור' רפאל (עורכים), **מחברות ליהודית: קובץ מחקרים מוגש לפרופ' יהודית דיזשון**, רמת-גן תשע"ג, עמ' 59-87; פגיס (לעיל הערה 2), עמ' 281-309; דישון, ספר שעשועים (לעיל הערה 4), עמ' 173-174; רפאל-ויוונטה (לעיל הערה 17), עמ' 254-280; R. Mohl, *The Three Estates in Medieval and Renaissance Literature*, New York 1933, pp. 5-95.

הכזה יהיה שבח היין ומהלליו / ואם אלה מעלליו / הלא אם שבחתם מתקו וטעמו /
 שכחתם יופיו ונעמו / ונרדו ובשמו / וזכרו ושמו / לא זכרתם לחו / ורקחו וריחו / וצירו וצרו /
 / ומזורו וחוליו / ודמותו ומראהו / ומעשהו ומכסו / וצופו ודבשו [...] כל זה שכחתם / ודרך
 אחרת לקחתם (38-30).

הזקן מתרעם על המסובים המדברים בשבח היין, שהעמידו מעלותיו על שני עניינים בלבד והתעלמו משאר מעלותיו. כפי שנראה להלן, הזקן משתמש בקישוט הגיבוב לציון מעלות היין שנגרעו מדברי המסובים שלא הקדישו לכך את המקום הראוי, והוא בכישרונו וחוכמתו יוכיח מעלתו עליהם ויפגין יכולתו לשורר על מעלות היין. דברי איש השיבה מעוררים את התלהבות בקרב הנוכחים, ואלה לא מהססים להבטיח לו כל הונם, אם רק יואיל בטובו להראות להם, בכישרונו הרב, את שבח חמודות היין.²⁰

דברי המסובים מפיחים באיש השיבה להט ורוח קרב, חובת ההוכחה המוטלת על כתפיו מעוררת אותו לתגובה מיידית והוא פוצח בנאום ארוך.

מתכונת זו אופיינית לתחרויות רטוריות כאשר המסובים מעמידים לפני המשורר דרישה רטורית ויכולת וירטואוזית המעלה את דרגת הקושי ואף מבטיחים לו גמול אם יעמוד במבחן הרטורי. איש השיבה מרים את הכפפה ומגייס את כישרונו הרטורי כדי לעמוד בדרישה שהעמידו לפניו: **"אם תגיד לנו שבח חמודותי / שירוד על פי מדותיו"** (40),²¹ כלומר לדבר בשבח היין באופן שיכסה את כל תכונותיו. הזקן אינו פוסח אף על אחת ממעלות היין, כפי שנתגבשו במסורת המוסכמות הרטוריות של שירת היין.²²

- ריחו: **"ריח גן אלוהים..."**
- רקחו: **"רקח הרוכלים [...] וריחו שושנת העמקים..."**
- טעמו: **"פרי עדן מתקו [...] וטעמו נפת [...] זרמיו מצופן מתוקים"**
- תכונותיו לרפואה: **"צרי גלעד רקו"**
- תכונותיו לשמחה: **"שמחת נשמות ונפשות [...] והשמחה נפלה בחלקו / והחדוה אשת חיקו [...] ועל היגונים יציבא חיליו..."**
- מראהו: **"פני להבים פניו [...] עסיסיו אדמו עצם מפנינים [...] מראהו תפת [...] וטל אורות טלליו [...] לחיו לחי חשוק [...] ואורו באפלה זורח"**
- גביעיו: **"כפורי שלג לבנים"**
- יכולותיו: **"להשיב רשים כראשים / ולרכך קשים [...] רפה ויפיל חזקים [...] ועינו עיני עורים פוקח..."**

את עיקר דבריו של איש השיבה בפרוזה החרוזה, אחריו מעצב באמצעות מערכת של ניגודים.²³

איש השיבה אינו מסתפק בנאום זה וכמתכונת המקאמה מוסיף שיר שקול ובו הוא חוזר על עיקרי הדברים שאמר בנאומו בווריאציות רטוריות מגוונות. בשיר זה יש 16 בתים הבנויים מדלת וסוגר, בעלי חרוז מברח ושקולים במשקל השלם (74-58). על פי המוסכמות הרטוריות של שירת החשק כפי שגובשו במסורת הסוג, אחריו מעצב את נושא היין באמצעות אנלוגיה בין בת הגפנים לחשוקה. לפיכך לחי החשוקה אדומות ומדומות לאור השמש, ובת הגפנים: **"אור שמש בזיו לחיה [...] כשמש היא בגלגל היופי"**. ריחה של החשוקה טוב ומבושם, ובת הגפנים: **"המור מרקחות סמיה"**. החשוקה אינה יכולה להסתיר סודותיה, ובת הגפנים: **"תתכס בכוס שוהם / ואז תתגל ואין / דבר יכסנה ויעלימה"**.

לאחר שאיש השיבה מסיים להלל את היין ולהפליג בשבחיו, אחריו מציין את תגובת המסובים.

-
20. אחד העניינים המרתקים בשירת ימי הביניים הוא ההערכה למופת הרטורי. ספרי הפואטיקה שהוקדשו לנושא זה כדוגמת 'האגרון' של רס"ג במזרח ו'ספר העיונים והדיונים' של רמב"ע בספרד, מעידים על החשיבות שהוענקה בתקופות אלה לתורת השירה. לעניינים הרטוריים נודע מקום מרכזי בעיקר במחברות שעניינן ויכוח ותחרות. במחברות אלה העניינים הרטוריים משמשים קנה מידה מובהק ליכולתו וכישרונו של המשורר ובמקרה זה איש השיבה. על כך ראו: טובי (לעיל הערה 1), עמ' 114-160.
21. הביטוי "שירוד על פי מדותיו" לקוח מתה' קלג 2. שיבוץ אירוני זה משמש לעיצוב דמותו של הזקן הצבוע במחברות שעניינן ביקורת על בעלי הזקן המתחסדים. ראו למשל תיאורי הזקן בתיאורי החזן עם הארץ במחברות העשרים וארבע ב'תחכמוני' לאלחריזי ובמחברות החמישית והשמינית ב'ספר המשלים' ליעקב בן אלעזר. ההקשר האסוציאטיבי משמש רמז מטרים לכך שזו אינה כוונתו האמיתית של איש השיבה, ודברי הלל לשתיית היין כמוהם כדברי הלל לבעלי הזקן הצבועים.
22. למקורות הערביים והעבריים של מוטיבים אלה ראו: רצהבי (לעיל הערה 13), עמ' 299-334.
23. למשל תיאור הגביעים ככרד או ככפורי שלג, והיין כאש או כפני להבים (מקור תיאור זה כמעשה של נס מבוסס על דברי המדרש בשמות רבה יב, ד).

"בתחבולות תעשה לך מלחמה": בין מסורת לחידוש בעיצובו הספרותי של נושא היין במחברת ה-27 ב'תחכמוני' לאלחריזי

אף כאן נכונה הפתעה, שכן כנגד הציפייה שהבחורים, שבוודאי הופתעו מתגובת איש השיבה, יגנו אותו מפני שבחר לעודד אותם לשתיית יין במקום להטיף להם מוסר ולהרחיקם משתיית היין, הם מביעים את שביעות רצונם מתוכן דבריו, אך בעיקר מהפגנת כישוריו הרטוריים כמקובל בתחרויות ספרותיות: **"ובהשלימו שירי / ישרו בעיני כל העם דבריו / ויאמרו לו הטבת בשירך / ונעמתי בדברך..."** (77-75).

שוב אלחריזי מוביל באמצעות התחבולה הספרותית להפתעה נוספת, שכן המסובים אינם מסתפקים בדברי איש השיבה על התועלת שבין ושבחיו, וכמתכונת האופיינית לתחרויות רטוריות, הם מעמידים לפניו דרישה נוספת, קשה מקודמתה: **"...אבל אם תספר רוע מדותי / כאשר ספרת חמודותי / תודיע מעלתך ותפרוש / והית לנו לראש"** (79-78).

המסובים מבטיחים לו שאם יעמוד בדרישה הרטורית שהציבו לפניו יכתירו אותו כזוכה בתחרות.²⁴ כמו בכל תחרות רטורית, גם במחברת זו מציבים המסובים דרישה גבוהה יותר לפני איש השיבה שהוא גם משורר, כדי להוכיח את יכולתו במלאכת האלתור ולשורר על כל נושא ועל פי כל דרישה. המסובים דורשים מאיש השיבה להוכיח את יכולתו ואת כישורו הספרותי בדברים בגנות היין באותו הכישרון שהראה בדברו בשבח היין,²⁵ ודרישה זו משמשת חוליית מעבר מדברים בשבח היין לדברים בגנותו. מבחן הכישרון של איש השיבה יבוא לידי ביטוי ביכולתו לשורר באותו כישרון על דבר והיפוכו.²⁶

שוב מתגייס איש השיבה למשימה ופותח מייד בנאום נמרץ ומלא להט שעניינו גנות היין, תלואותיו **"והמקרים אשר יקרו לשותיו"**. כדי להוכיח את גדולתו הוא אף מקפיד על איזון מלא בדבריו ומקדיש לגנות היין כמו לשבח, נאום של כעשרים שורות. בסיומו של הנאום מופיע שיר השווה באורכו לשיר שהקדיש לשבח היין, וכמוהו אף שיר הגנאי בנוי במתכונת דומה, קרי שיר שבתיו בנויים מדלת וסוגר, בעלי חרוז מבריק ושקולים במשקל השלם. השמירה על האיזון כפי שהיא ניכרת בהיקף הדברים המוענקים לשבח היין כמו לגנותו, היא אמצעי אופייני לתחרויות רטוריות.

אם בשבח היין אלחריזי נשען בעיקר על המקורות הערביים, הרי שבדברו בגנות היין עמד לפניו בעיקר הדגם המקראי, שכן רוב המקורות המקראיים שעניינם יין, ובעיקר בנביאים ובכתובים, מדגישים את גנות היין ושותיו.²⁷ כמו בשבח היין אלחריזי מונה את גנות היין ושותיו:

24. אלחריזי היה הראשון שייחד מחברות שלמות לעניינים רטוריים. מבין חמישים המחברות ב'תחכמוני' חיבר אלחריזי ארבע מחברות שלמות שהתחרות הרטורית היא עניינן העיקרי: המחברת התשיעית שבה מתחרה המשורר עם עצמו, המחברת הרביעית והשלישית ושתיים שבהן מתחרים נער וזקן למי מהם גבורת השיר, והמחברת השש-עשרה שבה תחרות בין שבעה משוררים. על התחרות ומאפייניה ב'תחכמוני' לאלחריזי ראו: א' גואטה, 'ספר המשלים ליעקב בן אלעזר: מהות וצורה', עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן, תשס"ו, עמ' 149-154. האמצעים הרטוריים שהשתמש בהם אלחריזי במחברות אלה אופייניים גם לעיצוב הוויכוח על שתיית היין כתחרות.

25. אחד הנושאים המרכזיים והמרתקים בספרות ימי הביניים, ובעיקר בספרות המחברות הערבית והעברית, הוא השירה והמשוררים. במחברות אלה עומדים לדיון השירה והמשוררים, טיבם ומעמדם. בחלק מן המחברות הדיון במעמד המשורר מוצג בתחרות בין משוררים שתכליתה לקבוע מי מהם ראוי יותר. בתחרויות אלה, כמו בכל תחרות, נדרשים המשוררים להקפיד על כללים מסוימים. כללי התחרות מגוונים מאוד, למשל לשורר על דבר והיפוכו, להמשיך בית שיר לפי משקל וחרוז קבועים, לשלב בשיר דימויים רבים לאותו עניין וכו'. בתחרויות אלה נדרש המשורר להוכיח את ידיעותו במלאכת השירה לצד יכולת אלתור מרשימה. דוגמאות לתחרויות אלה ראו: א' אל-חרירי, **מחברות איתאל**, תרגום י' אלחריזי, מהדורת י' פרץ, תל אביב תשי"א, מחברות ב, כג; י' אלחריזי, **תחכמוני**, בעריכת א' קמינקא, וארשה תרנ"ט, מחברות ד, ה, ח, ט, יא, טו, לב; יעקב בן אלעזר, **סיפורי אהבה של יעקב בן אלעזר (1170-1233?)**, מהדורת י' דוד, תל אביב תשנ"ג, מחברות א, ב, ג, ד.

26. הדרישה לשורר על דבר והיפוכו מצויה במחברות הרביעית והעשרים ושש ב'תחכמוני'. במחברת הרביעית מתחרים זקן ונער. הזקן מתפאר ביכולתו לרומם כל דבר ואפילו הוא נקלה ונבזה כמו הנמלה. הצעיר מחבר שיר בשבח הנמלה ומעמיד לפני הזקן דרישה גבוהה יותר, להוכיח את יכולתו בכתיבת שיר בשבח הפרעוש. במחברת העשרים ושש חבר הקיני מגנה תחילה את הנדודים, אך לבקשת הקהל עובר לדבר בשבחם. גם במחברות שעניינן ויכוח יופיעו לעיתים שני משתתפים היכולים להיות בני אדם, עצמים, תכונות וכו'. עיקר של הוויכוח נסב על מערכות של ניגודים, כמו יתרונות וחסרונות של האובייקט העומד במרכז הוויכוח. וכחנות זו באה להעיד על עליונות תמטית או רטורית, הנושאת על פי רוב אופי משעשע בסגנונה. שפיגל במאמרו 'מלחמת האברים' סוקר את המקורות של שירי הוויכוח בקרב העמים השונים (ש' שפיגל, 'מלחמת האברים', **אבות הפיוט: מקורות ומחקרים לתולדות הפיוט בארץ ישראל**, בעריכת מ' שמלצר, ניו יורק וירושלים תשנ"ז, עמ' 387-426). עוד על הוויכוח הספרותי בימי הביניים ראו: א"מ הברמן, 'רשימה של שירי ויכוח למעלות בעברית', ד' פרנקל (עורך), **ספר היוכל לכבוד פרופסור אלכסנדר מארכס**, ניו יורק תש"ג, עמ' 59-62; א' חזן, **תורת השיר בפיוט הספרדי: לאור שירת ר' יהודה הלוי**, ירושלים תשמ"ו, עמ' 308-314; ילין (לעיל הערה 2), עמ' 310-319; פגיס (לעיל הערה 4), עמ' 108-112; ח' טורניאנסקי, 'שיר-הוויכוח היהודי וגילגולו באשכנז', **הספרות**, 32 (תשמ"ב), עמ' 12-2; אלכסנדר בן יצחק פאפין הופין, **ספר מסה ומריבה: שפ"ז 1627**, מהדורת ח' טורניאנסקי, ירושלים תשמ"ה; דישון, **ספר שעשועים** (לעיל הערה 4), עמ' 198-199; דישון, **חרוזים של חכמה** (לעיל הערה 4), עמ' 252-269; סדן (לעיל הערה 4), עמ' 37-58; י' דנה, **הפואטיקה של השירה העברית בספרד בימי הביניים**, תל אביב תשמ"ג, עמ' 375-378.

27. את גנות היין כחנות דעת מקצועית, יש ב'ספר שעשועים' לזבארה. שלא כענין, זבארה הרופא מדבר בגנות היין בשל היותו מקור לחוליים ונזקים. ראו: י' אבן זבארה, **ספר שעשועים**, מהדורת י' דוידזון, ברלין תרפ"ה, עמ' 10.

- היין מטעה ומכשיל במראהו: "הוי גבורים לשתות יין / אתם מאין / הלא ידעתם כי אין כמוהו / והמתהלל בו בוטח על תהו / ובת הגפנים כמה אנשים הכשילה [...] זכה לעין הבוערים [...] תבוז בדם לבועלים אותה..." (81-83). דברי איש השיבה נסמכים על הנאמר במש' כג' 31-32: "אל-תָּרֵא יֵינן, כִּי יִתְאַדָּם: כִּי-יִתֵּן בְּכִיס (בְּכֹס) עֵינָיו; יִתְהַלֵּךְ, בְּמִישָׁרָיו. אַחֲרֵיתוֹ, כְּנָחֹשׁ יִשָּׁף; וְכַצְּפֹעַנִי יִפְרֹשׁ".

גם המקור המקראי מעמיד את גנות היין על היותו מהתל בשותיו.

ביש' ה, שעניינו משל הכרם, הנביא מוכיח את העם על הליכתם אחר השקר:

הוי האֲמָרִים לָרַע טוֹב, וְלִטוֹב רָע: שְׁמִים חֲשֹׁךְ לְאֹר וְאֹר לְחֲשֹׁךְ, שְׁמִים מֵר לְמִתּוֹק וּמִתּוֹק לְמֵר. הוי, חֲכָמִים בְּעֵינֵיהֶם; וְנָגֵד פְּנֵיהֶם, נְבִיִּים. הוי, גְּבוּרִים לְשִׁתּוֹת יֵינן; וְאֶנְשֵׁי-חַיִל, לְמִסָּף יִשְׁכָּר.

השימוש של איש השיבה במקור המקראי משמש רמז מטרים לסיומה של המחברת. המסובים מבינים כי דברי הזקן בגנות היין מכוונים אליהם ומחליטים לנדור נדר שלא יקרבו עוד אל היין.

- היין סם המוות לשותיו: "...כי רבים חלליה (בת הגפנים) הפילה [...] ותבא אליו בלאט ותתקע היתד ברקתו..." (83-84). הדברים מבוססים על תיאור הדרך שבה מצא סיסרא את מותו: "וַתִּקַּח יָעֵל אִשְׁת-חֶבֶר אֶת-יִתְד הָאֶהָל וַתִּשֶׂם אֶת-הַמִּקְלָהּ בִּידָהּ, וַתִּבֹּא אֵלָיו בְּלֹאט, וַתִּתְקַע אֶת-הַיִּתְד בְּרִקְתּוֹ" (שופ' ד' 21). היין כסם המוות מופיע גם בדב' לב' 33: "כִּי מִגֶּפֶן סָדֵם גִּפְנִים וּמִשְׁדָּמֹת עֲמָרָה עֲנְבֵי רֹשׁ אֲשֶׁלֶּת מְרֹרֶת לָמוֹ, חֲמַת תַּיִנִּים יִינֶם וְרֹאשׁ פְּתָנִים אֶכְזֹר". במערכת של דימויים הלקוחים מתחום היין מתוארים הגויים, שגפנם מגפן סדום וענביהם ענבי רוש וינם חמת תנינים. במילים אחרות בכל אשר ילכו ימצאו את מותם.

דברים אלה נסמכים על הנאמר במש' כ' 1: "לֹץ הָיִין, הָמָּה שִׁכָּר; וְכָל-שֹׁגָה בּוֹ, לֹא יִחָכֵם". הדברים מכוונים לאלה המתרחקים מדרך הישר.

- היין מקור החטאים: "והיין יסוד כל עון ואשמה וכל עברה וזימה / והוא עקר לכל רשע / ומחבר לכל פשע [...] ולעשות זימה יתחברו [...] מיום היותה בעברות נולדה גם בעברות ימלאו ימיה [...] כל החטאים מבני איש נכרתו לו נכרתה..." (87-89).

בגנות היין משולבים רשע, חטא, זימה וזנות. החיבור בין זנות ורשעות ליין נשען על דברי הושע (ד' 13): "זִנָּה וַיֵּין וְתִירוֹשׁ, יִקַּח-לֵב". וכן במש' ד' 17: "כִּי לָחֲמוּ לֶחֶם רָשָׁע וַיֵּין חֲמָסִים יִשְׁתּוּ".

- שותי היין הם חוטאים מגונים וחסרי בושה:²⁸ "ובבית משתה היין יועדו הרשעים והעריצים והאכזריים והפריצים... / ושם יצמדו הנואפים... / והוא מסיר הבשת והענוה / וכל מדה נאווה..." (88-99).

- היין מוריש העשיר: "וכל השוגה בו יאבד כל הונו / ויוציא כל ממונו..." (100-101).

נסמך על הנאמר במש' כט' 3 על מה שצפוי למי שבוחר בדרך של זנות: "אִישׁ-אֲהֶב חֲכָמָה, יִשְׁלַח אָבִיו; וְרָעָה זִנוּת, יֵאָבֵד-הוֹן".

איש השיבה אכן עומד בכבוד בדרישה שהציבו לו הנוכחים; הוא מתחרה עם עצמו במיומנות רבה, ממלא בדרך משכנעת את תנאי התחרות ומונה את מידותיו הרעות של היין ושותיו.²⁹

על פי המוסכמות הרטוריות של תחרויות ספרותיות, מסתיימת התחרות על פי רוב בהכרת הזוכה ובדברי שבח לכישורו. בסיומה של מחברת זו אלחריזי בוחר לחרוג מן המוסכמה ולהפתיע בדברי הסיום שהוא שם בפי המגיד. בדבריו המגיד מציג שני עניינים עיקריים:

1. המגיד מביא את תגובת העם לדברי איש השיבה. שלא כמקובל, תגובתם אינה הלל ושבח לכישורו של איש השיבה לשורר על שבח היין וגנותו, אלא מסקנה מעשית: "וכשמוע העם פליאות אמרו / נמשך לבם לדבריו / ורבים מהם עזבו היין וימאסוהו / ונדרו נדר כל ימותם לכל ישתוהו" (118-120). תגובה זו בסיום המחברת הופכת את עניין השעשוע והתחרות - שהיה כביכול עיקר עניינה של המחברת - לאמצעי, ואילו

28. שלא כדברי איש השיבה של אלחריזי, השותפים לשתית היין אצל הנגיד הם חכמים וזקנים תמימי דרך וצעירים יראי שמיים. גם בשירה הערבית מסובים לשתית היין אצילים, רמים ובעלי מידות טובות. ראו: רצהבי (לעיל הערה 3), עמ' 448-450; רצהבי (לעיל הערה 13), עמ' 302-304.

29. הסתייגות ממשלאלות היין אינה חידוש. כבר בשני שירי החול היחידים שנותרו מעיזבוננו של דונש בן לברט, "ואומר אל תישן" ו"דעה לבי חכמה", מובעת הסתייגות מאורח החיים האצילי שאימצו נכבדי ספרד ובכללו שתיית יין. עוד על כך ראו: טובי (לעיל הערה 3); פליישר (לעיל הערה 1), עמ' 1449-1501.

"בתחבולות תעשה לך מלחמה": בין מסורת לחידוש בעיצובו הספרותי של נושא היין במחברת ה-27 ב'תחכמוני' לאלחריזי

העניין המוסרי נעשה עיקר.

כך ממלא אלחריזי אחר המוסכמה שלפיה השעשוע והמוסר כרוכים זה בזה במחברות שעניין תחרות או ויכוח.

2. מוטיב ההתגלות:³⁰ במחברת זו, כמו בכל מחברות 'תחכמוני', דמויות הגיבור והמגיד קבועות. הגיבור הוא חבר הקיני והוא מתגלה למגיד:

"ואומר אליו בחי המזריח כוכבי מרומיך / הודיעני מה שמך / אלון בצנענים מעוני /
והמשכיל ידעני / וכשומעי ניבו / החזקתי בו / ואמרתי לו: האתה גבירנו / חבר הקיני חברנו /
אמר: אני איש שלומך ואמוניך..." (241 / 107-112).

ההתגלות משמשת חלק ממכלול האמצעים שנקט בהם אלחריזי לעיצוב המקאמה כלבוש משעשע לענייני חוכמה ומוסר.

סיכום

מן העיון במחברת ה-27 ב'תחכמוני' לאלחריזי, נראה כי אלחריזי ממשיך את מסורת קודמיו כפי שנתגבשה בשירה העברית ובמופת הערבי בנושא היין מבחינה תמטית ורטורית, אך בה בעת גם מגוון ומחדש.

חידושי העיקריים של אלחריזי במחברת זו:

א. השימוש בגורם ההפתעה כתחבולה רטורית: אמצעי זה רווח במחברות שעניין העיקרי הוא ביקורת חברתית על הזקן המתחסד. כפי שראינו, מתכונת ההפתעה קבועה וחוזרת על עצמה כמה פעמים. בכל פעם מכין אלחריזי את הקרקע להתרחשות הצפוייה, שובר את הציפייה, מעצים את גורם ההפתעה וחוזר חלילה. הביקורת החברתית איננה עיקר במחברת זו, ואולם אלחריזי בחר להשתמש באותה תבנית רטורית כדי לשלב במפתיע את יסוד השעשוע, עם הקריאה להתנהגות מוסרית הקשורה בחלקה לשירת ההגות והפרישות. אלחריזי שמר על איזון בהצגת שתי הגישות המנוגדות הנוגעות לעניין שתיית היין. גישה נהנתנית-הדוניסטית הקוראת להנאות החושים ומופיעה למרבה ההפתעה בדברי איש השיבה בשבח היין, ובו בזמן מציג גישה מנוגדת הקוראת לפרישות מהבלי העולם הזה, והיין ראש שבכולם ואף אותה מציג איש השיבה. האיזון בין שתיית היין להתנזרות ממנו, הוא הבסיס לתביעה המוסרית שאלחריזי חותר אליה במחברת זו.

ב. השימוש במתכונת הרטורית של התחרות: התחרות והוויכוח כרוכים זה בזה במחברת זו. לראשונה אנו מוצאים מקאמה שבה עומדים לדיון שבח היין וגנותו. חידושו של אלחריזי אינו בעצם בניית המחברת כוויכוח, אלא בהפיכת הוויכוח לתחרות. התחרות ממלאת את הפונקציה של השעשוע, והוויכוח על תכונות היין ממלא את הפונקציה של המוסר. לכן היין ממלא תפקיד מטונימי לכל תענוגות הגוף, ואין הוא אלא אמצעי לדיון בענייני מוסר. זאת ועוד, התחרות במחברת זו אינה מעוצבת כמקובל, שכן אין הכרעה של גורם חיצוני הממלא תפקיד של שופט. איש השיבה המתחרה עם עצמו³¹ זוכה לשבחים על דבריו שעוררו את המסובים להתרחק משתיית היין.

30. אחד המאפיינים המובהקים של המקאמה הקלסית הוא מוטיב ההתגלות. במקאמה יש בדרך כלל שתי דמויות עיקריות: המגיד-המספר והגיבור. ההתגלות מתרחשת בדרך כלל בסוף המחברת, כאשר המגיד מגלה שהגיבור אינו אלא ידידו. ההתגלות כרוכה על פי רוב במוטיב ההתחפשות. הגיבור מתחפש בכל פעם לדמות אחרת, ובכל פעם המגיד מופתע מחדש מדמות הגיבור המתגלה לפניו כידידו משכבר הימים. עשרים ותשע מתוך חמישים המחברות ב'תחכמוני' לאלחריזי מסתיימות בחשיפת זהותו של הגיבור חבר הקיני. על מוטיב ההתגלות בספרות המחברות ראו: י' דישון, 'למוטיב ההתחפשות במקאמה העברית בספרד', **ידע-עם**, כב, 52-51 (תשמ"ד), עמ' 41-53; מרעי (לעיל הערה 4), עמ' 223-227.

31. מתכונת זו של תחרות אימצו המשוררים העבריים שהלכו אחרי המשוררים הערביים. ראו, למשל, הפרק השני ב'ענן היונה' לאבן חזם האנדלוסי, המחברת השנייה **במחברות איתאל** (לעיל הערה 24), ואחרים שהלכו אחרי אלחריזי, וכן המחברת השלישית ב'ספר המשלים' ליעקב בן אלעזר שעניינה תחרות בין משוררים.